

SVJEDOČANSTVO DANAŠNJICE O KRISTU

Gabrijel JURISIC

Zagrebačko izdavačko poduzeće »Naprijed« prihvatilo se izdavanja osobito vrijednoga djela *Historija čovječanstva — kulturni i naučni razvoj* (orig. HISTORY OF MANKIND CULTURAL AND SCIENTIFIC DEVELOPMENT). Prvi svezak, knjiga prva tiskan je 1966. god. s podnaslovom *Prehistorija* (prev. J. Tompa), str. XL + 435; druga knjiga *Počeci civilizacije* (prev. K. Miles i J. Ritig), str. XVI + 640, Zagreb 1966; drugi svezak, knjiga prva *Stari svijet* (prev. K. Miles), str. XXXVI + 418, Zagreb 1967; druga knjiga »Stari svijet« (prev. Ž. Bujas), str. XII + 430, Zagreb 1967; treća knjiga »Stari svijet« (prev. K. Miles), str. XII + 498, Zagreb 1967. Prijevod i objavljivanje ovoga djela bez sumnje treba smatrati prvorazrednim kulturnim događajem u Hrvatskoj.

Ediciju je pripremila Međunarodna komisija za historiju naučnog i kulturnog razvoja čovječanstva, koja broji tridesetak pravih članova iz dvadesetak država i preko 100 dopisnih članova iz više od 40 država sa svih kontinenata. Djelo je izišlo pod pokroviteljstvom UNESCO-a u Londonu od 1963. god.

Generalni direktor UNESCO-a, René Maheu, u uvodnoj riječi između ostalog veli: »I ovo djelo pripada onom plemenitom nizu velikih sinteza koje, u obliku jedinstvene cjeline, nastoje da prikažu čovjeku cjelokupan zbroj sjećanja na njegovu prošlost. Ovo djelo ima dvojaku ambiciju: da obuhvati prošlost u cjelini i da u isti mah sabere sve što o toj prošlosti znamo.«¹ I dalje: »Originalnost ovoga pothvata da se napiše univerzalna historija leži u tome što je kao okvir svojih podataka prihvatila mnogostrukost suvremenih kulturnih perspektiva i odraza. Prvi put je učinjen pokušaj da se prikaže, s obzirom na historiju svijesti, ukupno znanje koje razna suvremena društva i kulture posjeduju i načini sinteza shvaćanja koja obje podržavaju. Prvi put je učinjen pokušaj da se prikaže historija ljudske misli koja je proizvod misli čovječanstva u svakom aspektu njene današnje zamršenosti. To je zaista univerzalna historija, i to dvostruko univerzalna: svojim ciljem i svojim sadržajem.«

»Ova historija nije djelo jednoga skupa s homogenom kulturnom pozadinom, nego je djelo jedne međunarodne komisije koja po svom sastavu i još više po duhu kojim je prožeta obuhvaća sve raznolike kul-

¹ *Historija čovječanstva*, sv. 1, knj. I, str. IX.

turne tradicije i moderne ideologije koje predstavljaju duhovni okvir našega današnjega svijeta.«²

Ideju za ovaj pothvat, kako navodi Paulo E. de Berrédo Carneiro, predsjednik Međunarodne komisije za historiju naučnog i kulturnog razvoja čovječanstva, dao je u Mexico Cityju 1947. god. dr J. Huxley, tadašnji izvanredni sekretar Pripremne komisije za UNESCO: »Čini se da bi glavni zadatak koji stoji pred autorima bio da pomognu sastaviti historiju razvoja ljudskoga duha, osobito historiju njegovih najviših kulturnih ostvarenja. Za izvršenje toga zadatka bit će potrebna pomoć kritičara umjetnosti i umjetnika, kao i historičara umjetnosti; pomoć antropologa; istraživača komparativne povijesti religija, svećenika i teologa; arheologa i klasičara; pjesnika, stvaralačkih književnika i profesora književnosti, kao i puna pomoć historičara.«³

U međuvremenu je održano više sastanaka i formirano nekoliko stručnih odbora. Tako je 1949. god. J. Torres-Bodet na jednoj sjednici kao generalni direktor Konferencije uz ostalo kazao i ovo: »Važno je da prionemo na posao s odlučnom voljom da uspijemo u duhu mirne i bestrasne objektivnosti«⁴ Čini se da je to onaj isti put koji je sebi zacrtao prije gotovo dva milenija prvak rimske historijske znanosti P. Kornelije Tacit svojom poznatom riječju: Sine ira et studio.⁵

Međunarodna se komisija prvi put sastala u Parizu 1950. god. Prvo izdanje te Komisije bila je tromjesečna revija »Journal of World History«, u kojoj će se prikupljati materijali za konačan sastav ovoga djela.

Komisija je izabrala za svaku od šest knjiga autora-urednika i njegove pomoćnike. Šestoj će knjizi biti dodan i poseban *Dodatak* u kojem će biti obrađeno dvadeseto stoljeće.

Izdavač se potrudio da uvez, papir, tisak, crteži, karte, foto-prilozi i indeksi budu na zamjernoj visini.

To je, eto, nekoliko osnovnih podataka. Ne mogu se upuštati u bilo kakvo recenziranje ove edicije jer smatram da ih je malo na svijetu koji su tome poslu dorasli. Želio bih se ovdje zaustaviti, zapravo samo upozoriti — u prvom redu naše katehete i vjeroučitelje srednjoškolske i studentske omladine, a jednako i našu katoličku i nekatoličku inteligenciju — samo na jedno poglavlje drugoga sveska treće knjige, tj. na peto poglavlje pod naslovom *Religija i filozofija: Od pojave kršćanstva do petog stoljeća*.⁶ Tu je govor o Kini, Indiji, Perziji, rimskoj poganskoj religiji u doba carstva i o judaizmu. Šesti odsjek toga poglavlja nosi naslov *Počeci kršćanstva s podnaslovima: Isus i njegovo djelo, Kršćanski apostolat, Kanonska evanđelja, Apokrifni spisi, Pisma apostolskih otaca, Rim i kršćanstvo, Mučenici, Širenje nove religije, Organizacija Crkve i ekumenski sabori, Hereze, Grčki i latinski apologeti, Bizantski cezaropapizam i arijanizam, Julijanov pokušaj uspostavljanja poganstva, Po-*

² o. c., str. XIII.

³ o. c., str. XVIII.

⁴ o. c., str. XIX.

⁵ P. CORNELI TACITI *Ab excessu divi Augusti*, 1, 1.

⁶ o. c., str. 218.

bjeda katolicizma, Sukob Rima i Carigrada. Sedmi odsjek govori o grčko-rimskoj filozofiji, gdje posebno mjesto zauzimaju Origen i sv. Augustin.⁷

Kako rekoh, upozorio bih samo na jedan podnaslov — *Isus i njegovo djelo*.⁸ Budući da je taj prikaz Kristova života i njegove nauke relativno kratak (sjetimo se da je to povijest čovječanstva!) i da je gotovo nemoguće izbaciti i jednu rečenicu a da se ne naškodj cjelini i ne izostavi nešto vrlo važno, a osim toga mnogima nije dostupan tekst knjige, koju će mali broj pojedinaca posjedovati, — smatram uputnim donijet ovdje cijeli tekst. Time će čitalac ujedno imati mogućnost i sam ocijeniti vrijednost ovoga teksta. Budući da prevodilac riječ Gospod ne piše gospod, a Bog piše bog, držim da je u originalu jedno i drugo velikim slovom i izjednačujem Bog i Gospod u grafiji početnog slova. Dakle:

»Nemoguće je napisati Isusov životopis tako da to bude u skladu s onim kako se danas shvaća povijest. Veoma je malo podataka o njemu koji se mogu bar donekle pouzdano utvrditi, jer najraniji pisci, koji su se bavili iznošenjem njegovih čina i njegova ponašanja, nisu imali ciljeve koji bi bili strogo 'historijski' u današnjem smislu te riječi. Oni su naprosto nastojali da prikupe one njegove izjave i one epizode iz njegova života koje su mogle najjače potkrijepiti ono što su oni sami govorili o prirodi i svrsi njegova poslanja. U tome su se kao okosnicom služili nekim glavnim temama, a u samom načinu pripovijedanja držali su se literarnih konvencija svoga vremena.

Ne bi imalo smisla da se ovdje upuštamo u one beskonačne diskusije što se vode o kronologiji Isusova života; možemo se mirne duše zadovoljiti kako-tako približnim podacima o datumu njegova rođenja i smrti, i o datumu početka i trajanja njegove propovjedničke djelatnosti. Smije se reći da se Isus rodio potkraj god. 746. po rimskom kalendaru ili 6. pr. n. ere; nesuglasnost između dva datuma njegova rođenja plod je dobro poznate aritmetičke pogreške Dionizija Malenog koju je ovaj počinio kad je pokušao da uskladi dvije teze o datumu Isusova rođenja. Isusova propovjednička djelatnost po svoj je prilici započela onda kada je saznao da je Ivan Krstitelj bačen u tamnicu. U to vrijeme moglo mu je biti 32 ili 33 godine. Razdoblje njegove javne djelatnosti bilo je kratko (trajalo je najviše dvije godine i nekoliko mjeseci); ono se dijeli u dvije faze odvojene razdobljem krize, koja je nastala kad su Isusa ostavili mnogi njegovi sljedbenici. U prvoj fazi Isus je propovijedao u Galileji i postigao izvanredno velike uspjehe. Izliječio je stanovit broj bolesnika, održao glasoviti govor na gori, a u svojim se propovijedima uglavnom služio parabolama da tako vjernicima objasni svoja mišljenja. Nije imao nikakvo stalno sjedište, nego je putovao iz jednoga kraja u drugi, praćen apostolima koje je odgajao da ih pripremi za važnije zadatke.

U drugoj fazi pozornica njegova djelovanja potpuno se mijenja. Isus odlazi u Judeju, sjedište i uporište njegovih glavnih dušmana, koji su bili zaključili da je on opasan i vješto su pripremali potez kojim će ga uništiti. To im je napokon i uspjelo: postigli su da on bude izveden

⁷ o. c., str. 313—324.

⁸ o.c., str. 248—256.

pred sud zbog dizanja bune protiv rimske vlasti i osuđen na smrt — za što je bio nadležan samo prokurator kada bi boravio u Jeruzalemu. Isus je pogubljen na mjestu zvanom Golgota, nedaleko od Jeruzalema, 14. dana u mjesecu *nisanu* (koji je uglavnom istovetan s našim ožujkom), i to vjerojatno god. 30. n. ere.

Ljudi su raznim formulama pokušali izraziti ono što bi imalo biti specifični sadržaj Isusova učenja. Neki smatraju da je u njemu najbitnije njegovo navještenje da je božji sin, i da se bogu treba klanjati u duhu božje istine, nezavisno od bilo kakvih crkvenih propisa. Drugi misle da se Isus isključivo bavio 'soteriologijom', tj. problemom spase-nja individualnih ljudskih duša. Treća skupina istraživača smatra Isusa propovjednikom koji je bio uvjeren da nije daleko propast svijeta: pripadnici ove struje daju usko eshatološko tumačenje njegovim besje-dama, pa zbog toga moraju pretpostavljati da su crkvu izmislili Isusovi učenici kada su jednom spoznali da se Učiteljeve vizije nisu ostvarile. Napokon, ima učenjaka koji Isusovo učenje tumače naprosto u svjetlo-sti tadašnjih političkih problema, pa vide u njemu zahtjev za priznavan-jem prava nižih staleža ili objavu klasnog rata, poruku koja je bila ubrzo izdana i izobličena u nešto posve drugo. Treba spomenuti i one učenjake koji Isusu osporavaju doslovno svaku originalnost i dokazuju da je njegovo djelo sazdana od ideja, vjerovanja i postupaka koji su u njegovo doba već ionako bili rasprostranjeni. Smatra se da su dokazi za ovu tezu očigledni kad se analiziraju, svaka za sebe, onih nekoliko stranica tekstova koji sadrže temeljnu kršćansku doktrinu; ti tekstovi sami za sebe govore za to da nisu drugo doli plod golemog i složenog niza prijevara i falsifikata.

Ono što je doista novo u Isusovu učenju jest njegova definicija od-nosa boga i čovjeka, koja je do nas došla objavljnjem jednog ve-ličanstvenog božjeg plana, koji obuhvaća stvaranje svijeta i otkupljenje, spasenje i, napokon, slavu. Isus je tražio od ljudi da se odazivaju njegovu pozivu da žive životom ispunjenim vjerovanjem i dobrim djelima, da se s pouzdanjem prepuste nebeskoj providnosti i odbace preveliku zaoku-pljenost ovozemaljskim dobrima. Time možemo objasniti zbog čega je Isus tako uporno pozivao ljude da se pokaju i obrate (*metanoia*, što znači preobražaj duše, pokajanje), obrazlažući to tvrdnjom da se bliži Kraljevstvo božje. Ujedno nam to objašnjava zašto je Isus davao tako određene izvje o svom značenju kao stožeru i glavnom nosiocu novoga vjerovanja i kao pokretaču jednog novog razdoblja povijesti kojem u vremenskom smislu neće biti kraja. Tako je nacionalnu isključivost Ži-dova zapravo nadvladalo jedno duhovno tumačenje onih obećanja koja je bog bio dao svom narodu. Stari Zavjet (ugovor) zamijenjen je novim, koji je dostupan svakom onom čovjeku koji vjeruje u Gospoda i nje-gova Mesiju.

Ali onom što smo dosad iznijeli moramo odmah dodati da Isus, iako je propovijedao pokajanje i glavni interes ljudskog života prenio na postojanje poslije smrti, onom asketizmu što ga je propovijedao nije dao one opore crte po kojima odbacuje ovozemaljske vrednote i odriče svako značenje društvu i ekonomskim činjenicama. Uostalom, i samo njegovo ponašanje govori suprotno, jer se odnosio širokogrudno prema ljudskim materijalnim potrebama, bio tako neizvještačen u pogledu

svoga što pripada u sferu prirode i bio spreman da dijeli težnje naroda. Ista ta crta javlja se i u njegovim besjedama. Objavljujući (u govoru na gori) ono novo čega nije bilo u Mojsijevu zakonu, on doduše zahtijeva odricanje i žrtve, ali svoje učenje povezuje s milosrđem, sa živim razumijevanjem potrebe bratstva među ljudima i združivanja ljudskih duša koje omogućuje da se uklone sve vanjske razlike među ljudima. Napokon, u Isusovu učenju dolazi do punog izražaja pobuna jednog čistog i plemenitog duha protiv formalizma i hipokrizije, koji upravljaju društvenim odnosima među ljudima. Mi jasno vidimo njegov prezir prema raznim himbenim doskočicama što guše impulse ljudskih srdaca i ukazuju njihovu iskrenu namjeru da čine dobro. Ukratko, Isus nam pruža najviši mogući ideal individualne i kolektivne moralnosti, a iznosi nam ga pred oči objavljujući nekoliko jasnih načela. Ta su načela utjelovljena u njemu samom kao živom uzoru dobrote, uzoru kakav se tek veoma rijetko susreće u povijesti svijeta.

Upravo se po tome — to jest po historijskim činjenicama koje su povezane s njenim osnivačem — religija koju je osnovao Isus korjenito razlikuje od svih drugih tadašnjih religija, iako je jasno da i nju moramo uvrstiti među mistične religije zbog njene povelje spasenja i zbog njenih obreda inicijacije. U Isusovoj religiji je vjera prije svega utemeljena na odanosti jednoj osobi za koju se zna da je doista postojala; ta vjera ne ovisi o kakvoj mitološkoj osobi ili biću. Osim toga, druge su mistične religije težile za fizičkim sjedinjenjem vjernika s bogom, stanjanjem njegova tijela s bogom, što se postizalo raznim formalnim činima. Međutim, Isus je tražio sasvim osobit, nutarnji preobražaj vjernika, očišćenje srca. Njegova je poruka bila da se izmijeni život pojedinaca i čitava čovječanstva podređivanjem svakog ljudskog čina zakonu ljubavi, i učinio je pobudu umjesto uspjeha mjerilom moralne vrijednosti svakoga čina. A to ga je dovelo do toga da je imao veliko razumijevanje čak i za grešnike (i to su mu zamjerali njegovi protivnici). Ipak, najvažnije u Isusovu učenju bilo je to da je ponovo na najviše mjesto stavio duhovne vrednote izdignavši ih iznad vanjskih okolnosti koje su po svojoj prirodi posve slučajne.«

Taj tekst u takvom djelu svakako znači *svjedočanstvo* svjetske historijske znanosti u prilog Isusa Krista odnosno njegova historijskog postojanja i djelovanja. To je *svjedočanstvo* ne samo svjetsko — ta radili su najpozvaniji stručnjaci svijeta, a možemo vjerovati ugledu organizacije UNESCO-a da se radilo sine ira et studio — nego i *današnje*. Cijelo je djelo nedavno zamišljeno (1947) i studiozno izrađeno i objavljeno (1963—65), a svjedoci smo svježine i sadašnjosti našega prijevoda i izdanja (1966—67), koje još nije dovršeno. Mislim da se može reći da je to i *naše* *svjedočanstvo*. Prijevod, naime, jednoga djela jest ujedno priznanje tome djelu u jeziku na koji se prevodi, ali je to i bogaćenje vlastite kulture i na neki način posvajanje i prisvajanje. Stoga, kad su se ove stranice pojavile na hrvatskom jeziku, imamo pravo smatrati da smo obogaćeni, da smo ih posvojili i da ih priznajemo našima. U tom smislu treba shvatiti i naslov ovoga prikaza.

Na žalost, u našoj sredini još uvijek se ne misli i ne piše tako. Ne samo da se poslije rata igralo na kartu »moderne znanosti« i spominjala imena »stručnjaka« kao Pelagića, Mandića, Fiamenga i dr. nego su i naša

djeca u školama primala (i primaju!) »znanja« za koja bi se s pravom moglo očekivati da su osnovana na zbilja pravoj znanosti. Tako se u našim školama u službenom udžbeniku koji je doživio više izdanja mogla pročitati i ova rečenica: »Taj se mit (o Kristu, op. p.) postepeno izgrađivao iz priča različitih religija . . . U povijesnim djelima onoga vremena kada je, po priči, živio Isus Krist, nema ni spomena o njegovu životu.«⁹ Ili na drugom mjestu: »Taj je mesija, prema predaji, bio Isus Krist. Kažemo prema predaji jer dosada nije pronađen nijedan pismeni dokument iz vremena kada je Krist *navodno* (podcrtao p.) živio i radio.«¹⁰ A jedna druga edicija za djecu i omladinu i ne spominje pojmove kao Isus, Krist, kršćanstvo. Ipak nije mogla izbjeći pojam religije. Pod tim pojmom ne spominje Krista, ali se iz slijedećih dviju rečenica može lako vidjeti kako je obrađen pojam religije i kako bi bio obrađen pojam Krist da je uvršten u ediciju: »I danas je katolička crkva najveći protivnik napretka . . . Katolička crkva podupire svagdje na svijetu protunarodne stranke i bori se protiv svakoga napretka.«¹¹

I ne samo dječja i omladinska enciklopedija nego i *Enciklopedija Leksikografskog zavoda* s. v. Krist donosi informaciju — dezinformaciju i završava: »Međutim, u nauci je osporeno da je Isus ikada živio.«¹²

Tako npr. i dr B. Bošnjak, profesor filozofije na Filozofskom fakultetu u Zagrebu, u svojoj knjizi *Filozofija i kršćanstvo*, Zagreb, 1966, koja ima pretenzije znanstvenog djela, bez skrupula kategorički tvrdi: »Isus je kršćanska legenda a ne historijska ličnost.«¹³

Pojave se kod nas djela kao što je ono A. Doninija *Pregled povijesti religija*. Jedno od poglavlja u njemu nosi naslov »Isus Krist: mit i stvarnost«.¹⁴ Iz samog se naslova može zaključiti što pisac misli o tom pitanju. Pisac te knjige bio je prije nekoliko godina gost Filozofskog fakulteta u Zagrebu i u velikoj auli održao za studente i profesore predavanje na francuskom jeziku pod istim naslovom.

Često možemo susresti u periodicima i drugim publikacijama rasprave i članke o problemima religije, pa i o Kristu. Tako npr. početkom ove godine mogli smo čitati prevedeni članak »Tko je bio Isus?«¹⁵ u kojemu pisac iznosi tobože neke nove poglede na Kristov lik. To je zapravo pokušaj da se pokaže kako je Krist bio nešto kao esen. Ipak je cijeli članak tako pisan da čitaocu i ne pada na pamet da Krist nije postojao.

Međutim, barem u ozbiljnim edicijama i knjigama koje žele imati znanstveni karakter bilo bi dobro i pošteno da se malo pokuša ostvariti ono staro načelo za koje se čini da bi ga trebalo i ovdje primijeniti: *Audiatur et altera pars*.

Uputno se na ovom mjestu sjetiti npr. što se danas u sovjetskoj znanosti piše o pitanju Kristove osobe i njegove povijesne opstojnosti. U časopisu »Nauka i religija« od veljače 1966. god. opširno je pisano o

⁹ P. PAUS, *Povijest staroga vijeka*, 5. izdanje (1), Zagreb 1960, str. 326.

¹⁰ M. VRBETIC, *Historija za 1. razred gimnazije*, 3. izdanje, Zagreb 1963, str. 239—240.

¹¹ *Svijet oko nas*. Enciklopedija za djecu i omladinu, Zagreb 1962, sv. 2, str. 109.

¹² *Enciklopedija Leksikografskog zavoda FNRJ*, Zagreb 1959, sv. IV, str. 424.

¹³ o. c., str. 192.

¹⁴ A. DONINI, *Pregled povijesti religije* (prev. D. Puharić), Zagreb 1964, str. 215—226.

¹⁵ *Izbor Vjesnika u srijedu*, br. 1 (44) od 1. I 1968, str. 139—148.

tom pitanju. Tu je i tvrdnja da je Isus Krist zbilja povijesna osoba (a prošlo je toliko godina službene ateističke propagande koja je nijekala Kristovu opstojnost).¹⁶

Značajne radove na stranim jezicima o tom pitanju gotovo je nemoguće nabrojiti. Trebalo bi dosta vremena i truda nekim našim »znanstvenim« radnicima kad bi htjeli samo pokušati osporiti njihovu vrijednost. Spominjem samo lijepo i lagano pisano djelo G. Ricciottija *Vita di Gesù Cristo*, koje je na talijanskom originalu doživjelo vrlo mnogo izdanja. Prevedeno je na mnoge svjetske jezike, pa i na hrvatski (ali je još u rukopisu i šteta ako tako ostane!).

Za poslijeratni period podsjećam čitaoce na djelo dra Đ. Gračanina *Vjerodostojnost nadnaravno objavljene religije*, Zagreb 1961. (skripta). Pisac raspravlja o toj temi u poglavlju »Povijesni opstanak Isusa Krista«.¹⁷ Vrijedno je spomena i prošle godine u Nišu tiskano (ćirilicom) djelo *Ličnost Isusa Hrista*.¹⁸

Ako ove stranice pomognu našim katehetama i vjeroučiteljima da bar jednom mladom čovjeku bace više svjetla na Kristovu osobu i njezinu historijsku opstojnost, ili ga samo potaknu da se pozabavi tim problemom, — onda su postigle svrhu za koju su napisane.

SUMMARIUM:

Agitur de versione in linguam croaticam eximii operis cui titulus: HISTORY OF MANKIND CULTURAL AND SCIENTIFIC DEVELOPMENT. Universalis igitur historia mundi describi intenditur. Historia, inquam, activitatis culturalis ac scientificae. Haud exiguum opus, sive inspiciatur finis, sive contentum operis. Ex toto tamen opere auctor huius notae eligit caput de Christo et eius opere. Cum apud nos non raro varia nec scientifica circumferantur dicta de Christo, illaque iuvenibus sine scrupulis ministrentur, auctor notae traducit textum ut inservire possit catechistis, professoribus, praedicatoribus etc. tamquam verum testimonium nostrae aetatis in favorem Christi eiusque operis. Non unam ex Christi doctrina et vita eligit ideam. Certe, valda notanda Christi doctrina de relationibus inter Deum et hominem; item doctrina de directione hominis ad suprema, non obliiscendo temporalia, ita ut vere Christi religio alias excedere conspiciatur. Opus igitur ex hoc capite vere laudandum.

¹⁶ Napisao ga je I. G. PANCOVSKI na bugarskom, a preveo M. Mihajlović, pravoslavni or. 16 (84), str. 5 i nastavak istog članka u br. 17 (85), str. 5. Zgodan je i članak dra A. ZADRANICA (STRGACIĆA): *Historičnost Isusove osobe po nekršćan-*

¹⁷ o. c., str. 310 i d.

svećenik. Veliki dio svoga djela pisac posvećuje pitanju Kristove historijske opstojnosti. — 3—4, str. 88—102.

skim piscima prvih dvaju stoljeća u Vjesniku st. društva kat. svećenika NRH, II (1955), br.

¹⁸ cf. *Sovjetski povjesničari moraju priznati: Krist je uistinu živio, Glas koncila, V (1966),*